

модусу егалітарного спілкування, для якого важливі загальнолюдські цінності. Про це додатково свідчить і той факт, що в національних загадках рідко зустрічаються культурні реалії та концепти, які не мають еквівалентів у інших природних мовах.

Пропонований погляд на концептосистему ННЗ визначає й деякі перспективи в її дослідженні, пов'язані з теорією жанрів і стилів, лінгвокультурології, лінгвосинергетики.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Абрамова Ю.В. Регулятивний потенціал британських прислів'їв як засобів мовного втілення концептів ЧОЛОВІК і ЖІНКА: автореф. дис. ... канд. філ. наук: 10.02.04. – Харків, 2007. – 20 с.
2. Аникин В. П. Русский фольклор. – М.: Высшая школа, 1987. – 286 с.
3. Воркачев С.Г. От лингвоконцептологии к лингвоидеологии: поиски метода // Vita in lingua: К юбилею профессора С. Г. Воркачева. Сб. ст. / Отв. ред. В.И. Карасик. – Краснодар: Атриум, 2007. – С. 39-60.
4. Белозорова Ю.С. Когнітивно-дискурсивна концептуалізація часу в сучасній німецькій мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. – Запоріжжя: ЗДУ, 2005. – 22 с.
5. Бондаренко О.С. Концепти чоловіка і жінки в українській та англійській картинах світу: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.17. – Донецьк, 2005. – 20 с.
6. Морозова Е.И. Ложь как дискурсивное образование: лингвокогнитивный аспект. – Харьков: Экограф, 2005. – 300 с.
7. Приходько А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики.–Запоріжжя: Прем'єр, 2008.–332 с.
8. Слышкин Г.Г. Лингвокультурные концепты и метоконцепты. – Волгоград: Перемена, 2004. – 340 с.
9. Сотникова С.И. Механизмы создания метафоры в немецких загадках // Материали V Всеукр. наук. конф. „Каразинські читання: Людина. Мова. Комунікація“. – Харків: ХНУ, 2005. – С. 177–178.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Анатолій Приходько – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри іноземних мов Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Наукові інтереси: когнітивна лінгвістика, концептологія.

Алла Мамедова – старший викладач кафедри германської філології Запорізького національного університету.

Наукові інтереси: когнітивна лінгвістика, концептологія.

КОНЦЕПТ ЯК ІНВАРІАНТНЕ ЗНАЧЕННЯ НОМІНАТЕМИ

В'ячеслав ТЕРКУЛОВ (Горлівка, Україна)

У пропонованій статті значення номінативної одиниці (номінатеми) трактується через призму уявлення про два рівні номінації – мовний, на якому функціонує загальне інваріантне концептуальне номінативне значення, та мовленнєвий, на якому відбувається його актуалізація за тактиками денотації та конотації.

The paper argues that the meaning of the nominative unit (nominatem) can be explained through the prism of the idea about two levels of nomination – language, where the general invariant conceptual nominative meaning functions, and speech, on which its denotational and connotational tactics are reflected.

Як ми показували в наших попередніх роботах [19; 20], основною номінативною одиницею мови, на наш погляд, є не слово, а номінатема, яка являє собою не субстанцію, а структуру, модель номінації, і реалізується в мовленні в глосах, які можуть виступати як у вигляді слова, так і у вигляді будь-якої іншої одиниці, налаштованої на виконання номінативної функції – словосполучення, фраземи тощо. Виникає питання, що ж є стрижнем тотожності номінатеми, чому одні глоси можуть бути визначені як модифікації однієї номінатеми, а інші – іншої? Логічним буде твердження, що в основі тотожності номінатеми саме як номінативної одиниці лежить її семантична тотожність. Ономазіологічне ж розуміння семантичної тотожності було представлено в роботах В.А. Звєгінцева, О.О. Потебні, В.М. Маркова та інших, які вважали, що в слова (номінатеми) може бути лише одне інваріантне мовне значення, зміна якого автоматично веде до розпаду тотожності. Як писав В.А. Звєгінцев, «в одному слові не може відбуватися одночасно декількох різних узагальнень, які проходять за різними напрямками, що тільки й могло б привести до утворення в слові декількох лексичних значень. Лексичне значення в слові одне, але воно може складатися з декількох потенційних типових сполук, які з різних боків характеризують єдине значеннєве ціле. <...> Ці типові потенційні сполуки в описаному змісті вірніше назвати лексико-семантичними варіантами (термін О.І. Смірницького) єдиного значення слова. Відповідно до цього власне лінгвістичне визначення лексичного значення слова повинне прийняти наступний вид: значення слова – це сукупність його лексико-семантичних варіантів» [10: 125-126]. Саме тут явно семасіологічна сутність – лексико-семантична варіативність – трактується через процес номінації (від загального значення до типових семантичних сполук). Єдина складність тут полягає в трактуванні «так званих метафоричних

значень, які пов'язані з «первинними», «основними» значеннями не якимись істотними «елементами змісту», а, так би мовити, асоціативно, на основі тих ознак, які не є семантично значимими при визначенні первинних значень» [21: 83], наприклад: *У браті кипіло збурювання* (на протривагу – *У чайнику кипіла вода*), *Суперечка розгорілася* (на протривагу – *Багаття розгорілося*) тощо. Ми переконані, що такі мовленнєві вживання номінативи у жодному разі не суперечать розумінню її мовного значення як узагальненого семантичного інваріанта. Вони є лише особливими формами його актуалізації. Для розуміння того, яким же чином здійснюється ця актуалізація загального (інваріантного, мовного) значення необхідним є визначення того, що воно собою являє. Зараз уже важко погодитися з концепцією, відповідно до якої «в основі значення кожного повнозначного слова лежить <...>поняття (виділене нами – В.Т.), яке містить загальні істотні ознаки якогось відрізка дійсності, тобто такі ознаки, які дають можливість об'єднати одиничні предмети і явища в певні класи» [21: 60]. Таке розуміння значення, яке має у своїй основі логічне пояснення процесу номінації, на перший погляд, є дуже зручним, тому що дозволяє перевести інтерпретацію семантичних процесів в область простих формул логіки понять. Однак саме таке трактування унеможливило визначення наведених вище конотативних значень номінативи *кипіти*, *розгорітися* як лексико-семантичних варіантів їхніх прямих значень. У слів *кипіти* й *розгорітися* в цьому випадку зовсім інші «загальні істотні ознаки», ніж у «основного значення» номінативи: у *кипіти* замість «вирувати при нагріванні рідини» – «наростати, розвиватися із силою», у *розгорітися* замість «зайнятися, почати горіти» – «розвиваючись, підсилюючись, дійти до високого ступеня розвитку». Понятійне визначення значення змушує нас трактувати такі одиниці саме як омоніми, з чим, повторюємо, важко погодитися. Рішенням проблеми в цьому випадку буде уявлення про інваріантне значення номінативи як про концепт, що, до речі, і є домінуючою думкою сучасного мовознавства (див., наприклад: «В основі концепту лежить вихідна, прототипічна модель основного значення слова (тобто **інваріант всіх значень слова**)» [18, с. 2]). (Останнє виділене нами – В.Т.)

Найважливішим у трактуванні концепту є те, що він реалізується у свідомості як комбінований онтологічно-етнічно-індивідуальний «квант знань» [16]. З одного боку, «концепт – мікромодель культури, а культура макромодель концепту. Концепт породжує культуру й породжується їй» [11: 41]. Це формує онтологічний і етнічний компоненти інваріантного значення номінативи. З іншого боку, «концепти індивідуальні й кодуються у свідомості одиницями універсального коду, в основі яких лежать індивідуальні почуттєві образи, які формуються на базі особистого почуттєвого досвіду людини» [7: 9]. Внаслідок цього в інваріантному значенні номінативи реалізуються як онтологічні, так і, що саме головне, прагматичні аспекти ідентифікації референта (референції). Всі ці аспекти реалізуються в ньому у вигляді сем. На це у свій час звернув увагу В.В. Левицький, який відзначив, що слоти (компоненти концепту) «багато в чому нагадують ті елементи в сигніфікативній або денотативній структурі слова, які в традиційній лінгвістиці називаються компонентами (семами – В.Т.)» [12: 156]. Ми ж вважаємо, що не «нагадують», а є ними. Структура концепту – інваріантного значення являє собою семний (слововий) комплекс. Під семою розуміється гранично мінімальна частина елементарного значення, у складі якої виділяється **семантичний множник**, тобто параметр існування того або іншого аспекту значення, і **семний конкретизатор**, тобто реальне наповнення цього параметра. Наприклад, у значенні слова *стілець* «предмет меблів для сидіння» реалізується сема «для сидіння», у якій репрезентовано семантичний множник «призначення» і семний конкретизатор «для сидіння». Процес мовленнєвого означування на базі мовного інваріантного значення завжди має вигляд актуалізації сем останнього у зв'язку із цілями номінації. Саме розходження цілей і формує лексико-семантичну варіативність. Існує два типи актуалізації сем інваріантного концептуального значення номінативи в її лексико-семантичних варіантах: **семна актуалізація** при збереженні тотожності денотата / референта й **абсолютизована семна актуалізація**, що приводить до заміщення денотата / референта.

Сутність семної актуалізації полягає в тому, що «оскільки прояви можуть бути в об'єкта позначення найрізноманітнішими, тому що він «повертається» до сприймаючої особи своїми різними боками, то за тим самим позначенням можуть ховатися різні аспекти поведінки

значеного об'єкта» [2: 87]. Ці «аспекти поведінки об'єкта» реалізуються в процесі номінації у вигляді «актуального змісту номінативи», під яким розуміється «актуально значима частина системного значення мовного знака, яка актуалізувалася (через актуалізацію комунікативно значимих сем інваріанта – В.Т.) у певних комунікативних умовах» [5: 14]. Наприклад, значення слова **цегла** «брусок з обпаленої глини, який використовується для будівництва» може бути реалізоване в конкретних контекстах і з актуалізацією семи «уживаний для будівництва» (*передай мені цегла, треба закінчити стінку*), і з актуалізацією семи «важкий предмет (вага)» (*не надірвіться – у портфелі цегла*) тощо.

З іншого боку, у тих ситуаціях, «коли слово, не втрачаючи колишнього зв'язку з денотатом, одержує й новий зв'язок, з новим денотатом» [4: 19], що відзначається, наприклад, у випадку співіснування значень «тварина сімейства ластоногих» і «людина, що займається зимовим купанням» у слова **морж**, мова йде про **заміщення денотата (референта)**. Є спокуса визначити виникнення нового значення в останньому випадку як перенос за семою «купання в холодній воді», однак сутність процесу означування тут значно глибше. Потрібно пам'ятати, що «мислення є оперування концептами як глобальними одиницями структурованого знання» [16: 6], і кожне з втілень останнього, образне в тому числі, є співвідносним з концептом: «концепт – це багатомірне значеннєве утворення, що має **образний** (фреймовий), описовий <...> і ціннісний вимір» [9: 148] (виділення наше – В.Т.).

Однак образ, як відомо, «дає знання не про окремі ізольовані сторони (властивості) дійсності, а являє собою цілісну уявну картину окремої ділянки дійсності» [15]. Інакше кажучи, образ виникає як уявлення, створене шляхом заміщення, при якому один з відрізків дійсності (у нашому випадку – «людина, яка займається зимовим купанням») сприймається як інший відрізок дійсності (у нашій випадку – як «північна тварина») **цілісно** – він не в реальності, але в нашій свідомості, детермінованій нашим образним мисленням, *так би мовити* морж. Звичайно ж, таке образне ототожнення здійснюється в результаті актуалізації семи «який купається в холодній воді», однак це не перенос за подібністю функцій, декларований теорією семантичної деривації, а образне усвідомлення одного через інше, уявлення одного іншим, мотивоване семною актуалізацією із заміщенням денотата (референта).

Ситуації актуалізації сем без заміщення денотата (референта) ми будемо називати **денотацією**, яка має своєю метою визначити комунікативно значимі аспекти існування й функціонування позначеного номінативою через глосу референта, а із заміщенням – **конотацією**, що представляє собою комунікативно значиме образне ототожнення референтів. Інваріантне значення номінативи реально настроєне на **денотацію** й фактурно, цілісно ототожнюється з денотатом. Конотація ж закладена в ньому потенційно й проявляється в глосах лише в певних мовленнєвих ситуаціях.

Слід зазначити, що ми в жодному разі не заперечуємо можливості семасіологічного опису лексико-семантичного варіювання. Він має право на існування, і більше того, він й становить сутність власне мовного підходу до цього явища. Однак він повинний спиратися на трохи інші методологічні підстави. Наприклад, думка О.О. Тараненка, який визначав метафору як «семантичний процес, при якому форма мовної одиниці або оформлення мовної одиниці переноситься з одного референта на інший на основі тієї або іншої подібності останніх при відбитті у свідомості мовця» [17: 108], вимагає корегування в тому розумінні, що цей семантичний процес має не домінанту **переносу за подібністю**, а домінанту **конотативного ототожнення в «образі» двох референтів**, заснованого на їхній подібності в тих або інших референтних ознаках.

Таким чином, як писав М.Ф. Алефиренко, концепт «виконує роль об'єднуючого фактора, у результаті дії якого всі ЛСВ не виходять за рамки єдиного полісеманта. Концепт, отже, являє собою генетичний корінь або значеннєвий ембріон, експлікація якого здійснюється тільки шляхом осмислення формування семантичної структури слова» [1: 18].

З різних точок зору загальне значення номінативи може бути визначене по-різному. З погляду на його місце в дихотомії «мова – мовлення» воно визначається як мовне й протиставляється мовленнєвим значенням глос, з погляду структури номінативи воно визначається як інваріантне й протиставляється реалізованим у мовленні варіантним, з

погляду його входження в мовну картину миру – як загальконцептуальне й протиставляється конкретним, актуалізованим, а з погляду процесу референції – як сигніфікативне й протиставляється денотативно-конотативним. Інакше кажучи, стрижень номінативи – це мовне, інваріантне, концептуальне, сигніфікативне значення, яке реалізується в мовленнєвих, варіантних, конкретних денотативно-конотативних значеннях її глос.

Питання про семантичну тотожність номінативи вимагає адекватної оцінки статусу в її структурі й іншого семантичного комплексу – граматичного значення. В основі його виділення лежить критерій закономірного модифікування граматичної семантики. Ми б не стали розмежовувати, всупереч думці Р.З. Мурясова, який вважав, що «категоріальне значення (тобто таке значення частин мови як предметність, ознаковість, процесуальність) не входить у лексичне значення слова» [13: 41], при ономасіологічному підході лексичні й граматичні значення. Швидше за все, вони утворюють єдиний номінативний комплекс. Потрібно, на наш погляд, погодитися з думкою В.М. Нікітєвіча, який використовував поняття номінативного значення, визначеного їм як «лексичне значення, у якому неодмінно є присутнім як обов'язковий елемент цілісне значення частини мови і його підкласу» [14: 17].

Як справедливо відзначала А. Вежбицька, граматичні компоненти є непрямими способами вербалізації концепту, які включають у себе сполучуваність, граматичні характеристики й іншу інформацію, з якої можна вивести його ознаки [6: 92]. Варто визнати, у цьому зв'язку, що «роль граматичних значень – змістоорганізуюча. Лексичні й граматичні значення в значеннєвій структурі слова утворюють цільні семантичні комплекси. Реалізація лексичного значення без урахування граматичної семантики, тобто поза граматично організованою мовленнєвою одиницею, неможлива або, принаймні, складна» [8: 31]. Інакше кажучи, граматичне значення, інтегроване в загальне інваріантне значення номінативи, уводить концепт, визначений нами як її семантичне ядро, у систему мовного членування світу, робить його співвідноситься із уже устояними в мові уявленнями про онтологічні типи референтів (предмет, дія, ознака тощо), актуалізує в ньому загальні ознаки цих типів і тим самим устанавлює його місце в системі мови, наділяючи вже властивостями відповідності мовним моделям.

Отже, структура семантичного стрижня номінативи – значення представляється нам у такий спосіб. На рівні мови це інваріантне значення-концепт, що представляє собою систему граматичних (змістоорганізуючих) і лексичних (змістовстановлюючих) сем, які актуалізуються в мовленні в глосах у ситуаціях денотації й конотації. Таким чином, номінатива, наприклад, **чайник**, чия інваріантна структура представлена семами «предметність» (загалькатегоріальне значення), «посуд» (архісема), «неістота», «здатність до зміни за числами та відмінками», «конкретність», «здатність бути членом речення» тощо (частковокатегоріальні значення), «для заварки чаю», «з носиком», «певної форми» (диференціальні семи), «чоловічий рід», «2-а відміна» (формальне значення), «щось примітивне», «щось банальне» тощо (потенційні семи, які залежать від індивідуального досвіду носія мови), реалізується в мовленні з актуалізацією тих або інших сем або мотивованою цією актуалізацією конотацією. Наприклад, у денотативному вживанні *Ні, чай китаїці дуже люблять і заварюють його тільки в глиняних чайниках* (Газета по-київськи. – 20.07.2007) слово **чайник** має значення «посуд для заварювання чаю», абсолютно адекватне значенню інваріанта з актуалізованими потенційною семою «матеріал» і граматичними семами «мн.», «місц. відм.». При конотативному вживанні номінативи адекватність мовного й мовленнєвого значень відсутня. Домінантою номінації тут буде створення образу чайника на основі актуалізації сем «щось примітивне»: *Їх не цікавлять думки чайників і критиків. Їх не розбудує одномірний сценарій* (Нова газета. – 20.07.07). Людина, яка слабо розбирається в чомусь, ототожнюється по цих семах із зазначеним образом, стає в уявленнях номінанта «так би мовити чайником» у споконвічно-денотативному значенні цього слова. Повторимо: на рівні інваріанта такого значення ні, принаймні, в аспекті реальної адекватності. Не воно, а таке глосовживання закладено в ньому потенційно, як образна можливість, що може реалізуватися тільки в мовленні в конотативному лексико-семантичному варіанті. Однак набір граматичних значень глоси **чайників** тут абсолютно тотожний набору граматичних значень денотативних глос даної номінативи («предметність», мн., род. відм.).

Зазначена трактовка співвідношення інваріантного та варіантного значень номінативи може бути вжитою при моделюванні, наприклад, комп'ютерного перекладного словника, а також в практиці навчання іноземних мов, налаштованій на телеологічну свідомість учня.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурологический аспект когнитивной семантики // Русистика: сб. научн. тр. – М. – К., 2002. – № 2. – С. 16-22.
2. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Учпедгиз, 1957. – 296 с.
3. Бабушкин А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. – Воронеж: Изд-во Воронежского гос. ун-та 1996. – 104 с.
4. Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю. – М.: УРСС, 2004. – 408 с.
5. Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика : учебн. пособие. – М.: Высшая школа, 1990. – 176 с.
6. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание. – М. : Русские словари, 1997. – 411 с.
7. Венжинович Н. Ф. Концептуальна й мовна картини світу як похідні етнічних менталітетів // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – Вип. 14. – С. 8-12.
8. Дегтярев В. И. Основы общей грамматики. – Ростов : Изд-во Ростовского университета, 1973. – 256 с.
9. Дмитриева О. А. Культурно-языковые характеристики пословиц и афоризмов (на материале французского и русского языков) : дисс. ... кандидата филол. наук : 10.02.20. – Волгоград, 1997. – 202 с.
10. Звегинцев В. А. Семасиология. – М.: Изд-во МГУ, 1957. – 322 с.
11. Зусман В. Т. Концепт в культурологическом аспекте // Межкультурная коммуникация: сб. научн. трудов. – Н. Новгород: Изд-во НГУ, 2001. – С. 38-53.
12. Левинский В. В. Семасиология. – Вінниця: Нова книга, 2006. – 512 с.
13. Мурашов Р. З. Словообразование и теория номинации // Вопросы языкознания. – № 2. – 1989. – С. 39-53.
14. Никитевич В. М. Основы номинативной деривации. – Минск : Вышэйшая школа, 1985. – 158 с.
15. Образное мышление // Социально-гуманитарное и политологическое образование. – М.: РУДН, 2004. – Режим доступа: <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/70066>.
16. Попова З. Д. Стернин И. А. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. – Воронеж, Изд-во ВГУ, 1999. – 186 с.
17. Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. – К.: Наукова думка, 1989. – 254 с.
18. Тазетдинова Р. Р. Языковой концепт как базовый термин лингвокультурологии // Межкультурный диалог на евразийском пространстве : международная научная конференция, Уфа, Башкирский государственный университет, 30 сентября – 2 октября 2002 г. : материалы. – С. 1-3. – Режим доступа : http://www.bashedu.ru/evrazia/f_s/f_tazetdinova.rtf.
19. Теркулов В. И. Слово и номинатема : опыт комплексного описания основной номинативной единицы языка. – Горловка: Изд-во ГПШИЯ, 2007. – 240 с.
20. Теркулов В. И. Композиты русского языка в ономасиологическом аспекте : дисс. ... доктора филол. наук : 10.02.02. – Горловка, 2007. – 403 с.
21. Шмелев Д. Н. Современный русский язык : Лексикология : учебн. пособие. – М.: Просвещение, 1977. – 253 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

В'ячеслав Теркулов – доктор філологічних наук, проректор з наукової роботи Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Наукові інтереси: композитологія, ономасіологія, теорія номінації.

ФУНКЦИОНАЛЬНО-ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ТИПОЛОГИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА: ЯЗЫК ИДИОСТИЛИЯ ПИСАТЕЛЯ

Елена ФОМЕНКО (Запорожье, Украина)

У статті розглянуто функціонально-лінгвістичну типологію художнього тексту в перспективі моделювання мови ідіостилу письменника. Лінгвотипологічні складові художнього дискурсу освоюються в мові однохронних ідіостилів письменників під впливом ядерного ідіостилу, що освоює з усією повнотою мовну модель художнього дискурсу епохи.

The article develops functional-linguistic typology of literary discourse from the perspective of modeling the language of writer's idiosyncrasy. The synchronous idiosyncrasies of writers are involved in the process of integrating linguistic-typological constituents of literary discourse under the influences of the core idiosyncrasy that advances in completeness the language model of literary discourse of the epoch.

1. Постановка проблеми. Настоящее исследование развивает функционально-лингвистическую типологию художественного текста как лингвистическое направление, открывающее целый ряд перспектив для моделирования художественного текста в однохронных идиостилиях писателей, в том числе с выходом за рамки отдельного языка и культуры.

Данное направление занимается изучением лингвотипологических составляющих, сближающих однохронные идиостили писателей в лингвотипологической модели художественного текста своего времени. Фундаментальной является мысль о том, что однохронные идиостили писателей по-разному участвуют в освоении языкового потенциала эпохи. Ядерный идиостиль писателя наиболее последовательно воплощает